

МЕДИЦИНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
"ПРОФ. Д-Р ПАРАСКЕВ СТОЯНОВ" - ВАРНА
КАТЕДРА ПО ПСИХИАТРИЯ И МЕДИЦИНСКА ПСИХОЛОГИЯ

СТЕФАНКА ПЕТКОВА ТОМЧЕВА

**Динамика на формиране на агресивно поведение при 18-
годишни ученици с регистрирани агресивни прояви в
училище**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“**

НАУЧНИ РЪКОВОДИТЕЛИ:

1. ПРОФ. ИВАНКА БОНЧЕВА, Д. ПС.
2. ДОЦ. Д-Р МАРИАНА АРНАУДОВА, Д. М.

ОФИЦИАЛНИ РЕЦЕНЗЕНТИ:

1. ДОЦ. ПАВЛИНА ПЕТКОВА, Д. М.
2. ПРОФ. РИНАЛДО ШИШКОВ, Д. М. Н.

Варна 2015

Дисертационният труд е в обем 182 стандартни страници. Онагледен е с 49 фигури, 17 таблици и 5 схеми. Номерата на включените в автореферата фигури, таблици и схеми съвпадат с тези в дисертационния труд.

Библиографията съдържа 250 литературни и други източници, от които 144 на кирилица и 106 на латиница.

Състои се от: „Въведение“, втора глава - „Постановка на изследвания проблем“, трета глава - „Изложение“, четвърта глава - „Анализ“, пета глава - „Обсъждане“, заключение, изводи, приноси, библиография и приложения.

Дисертационният труд е предварително обсъден от катедра по психиатрия и медицинска психология и е насочен за защита пред научното жури, назначено със заповед № Р -109-10 / 05.01.2015 г.

Официалната защита ще се проведе на ... 2015 г. от .... часа в аудитория „Вл. Иванов“, МБАЛ „Света Марина“ – гр. Варна.

Материалите по защитата се намират на разположение в отдел „Научна дейност и кариерно развитие“ на МУ Варна и на интернет адрес: <http://mu-varna.bg> .

ВЪВЕДЕНИЕ

В съвременното общество се наблюдава стремителен ръст на агресивните прояви, в това число и в образователната среда. В педагогическите и психологическите публикации, а също и в ежедневието, регулярно се публикуват съобщения, показващи ръст на агресивността сред децата и младежите. Тревожен е не толкова количественият ръст на агресивните действия, колкото опасните тенденции, сочещи снижаване на възрастта на извършителите на агресивни действия, засилена жестокост на агресивните прояви и увеличени прояви на нападения, несъответстващи на дразнителя.

Потребността от разработване на психолого-педагогически мерки за снижаване на агресията в училище придобива особена значимост. Това определя необходимостта от теоретични и практически разработки, свързани особено с периода на късен пубертет (16 – 18 г.), доколкото болшинството научни разработки са насочени към предучилищна, начална училищна и средна училищна възраст.

Проблемът с младежката агресия поставя въпроса: „Какво ще се случи с агресивния млад човек, когато навърши пълнолетие и влезе в живота на възрастен?“

Актуалността на темата, свързана с динамиката на агресивното поведение при 18-годишните, е определена, от една страна, от нарастващият изследователски интерес към изучаване на юношеската агресия в съвременния етап на преход и преценка на мястото и ролята на агресията в развитието на личността (П. Калчев, 2002; Г. Георгиев, 2006; О. Койчев, 2007; В. Василева, 2008; М. Пехливанова, 2009; Н. Чирпанлиев, 2009;

А. Кръстев, 2011; Ц. Томанова, 2011); от друга страна - от повишеното ниво на агресия и от реалния ръст на агресивните прояви сред младите хора (Проект „Превенция на насилието в училищата“, 2011; Национална стратегия за детето, 2011; Насилието между децата, 2012; Представително проучване на агресията сред учениците във Варна, 2013). Ранните прояви на проблемно поведение, в т.ч. агресивното, ескалират в периода на юношеството и са индикатор за криминално поведение през зрелостта. Между 20% и 45% от момчетата, около 17-тата си година, са извършители на посегателства срещу личността. По данни, публикувани в Стратегията за превенция на престъпността (2011), 13,8% е дялът на противообществените прояви на лица на възраст 15-18 години. Анализът посочва, че групата 18-30 години е с най-висока криминална активност. Броят на престъпленията е 47,1%; с най-висок дял на рецидиви – 35,6%.

В теоретичен план изучаването на динамиката на формирането на агресивното поведение в периода на късен пубертет (16 – 18 години) е важно за разработването на подходи и стратегии, насочени към контрол и предотвратяване на острите форми на проява на агресия. Подходи, които предполагат системност в психолого-педагогическата диагностика на агресивното поведение, усъвършенстване на социалните умения и формиране на способности за нормализиране и регулиране на взаимоотношенията в училище.

В училището има тенденция етикетът „агресивен“ да се поставя на всеки ученик, реагирал импулсивно или спонтанно. Изследването на младежи предполага насочено внимание към тяхното поведение като феномен, отразяващ цялостното динамично биологично, психологично и социално развитие.

Изследването на динамиката на формиране на агресивно поведение при 18-годишните в училищна среда би било полезно за разработване на мерки за превенция и корекция в по-ранните възрастови етапи, както и за прогнозиране на възможните отклонения в личностното развитие на следващ етап (възрастни) и превенция на криминално поведение. Резултатите биха могли да допринесат за използване на всички положителни ресурси, които училището предполага, формиране на единна психолого-педагогическа позиция по отношение на агресивния млад човек, разширяване на възможностите за подкрепа и подпомагане на младежите при формиране на обективна самооценка и възможности за стимулиране на алтернативни стратегии при справяне с проблемни социални ситуации.

Втора глава. ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРОБЛЕМ

Основните изследователски задачи при проследяване на научната литература са:

- Да постави и разгледа проблема за психологичните параметри на възрастта късен пубертет (16-18 години) от позицията на различните теоретични школи;

- Да анализира и обобщи социално-психологическите и възрастовите характеристики на периода късен пубертет от позицията на ключовите за всеки период от развитието: социална среда, водеща дейност, общуване и психологичните новообразувания, характеризиращи интелектуалната и емоционалната сфера. (Л. С. Выготски, 1984; G. J. Craig, 1996; В. С. Мухина, 2004; Б. Минчев, 2005; Л. Георгиев, 2005; K. G. Dolgin , Ph. F Rice., 2011; И. Кон, 2012 и др.);

- Да анализира и уточни понятията „агресия“, „агресивност“ и „агресивно поведение“ от гледна точка на основните теории и подходи за изучаване на агресията в психологията;

- Да обоснове спецификата на агресията, агресивността и агресивното поведение през периода на късен пубертет и да изведе характеристиките на училищната среда от гледна точка на факторите, които провокират агресия.

Трета глава. ИЗЛОЖЕНИЕ

ЦЕЛ:

Изучаване на динамиката при формиране на агресивно поведение в училищна среда и връзката с психологическите особености на 18-годишните ученици.

ЗАДАЧИ:

- 1. Да се проучат характеристиките на възникналите в училищна среда агресивни актове.*
- 2. Да се разкрие спецификата на социалните умения на агресивните млади хора за функциониране в група.*
- 3. Да се проследи връзката между събитие и нагласи за агресивно реагиране.*
- 4. Да се проучат когнитивните съдържания обуславящи агресивното поведение в изследваната група.*

ХИПОТЕЗИ:

Допускаме, че:

1. При 18-годишните агресивни млади хора е налице противоречие между представите за социална значимост (идеализирана самооценка) и актуално (събитийно) социално поведение.

2. Външно проявената агресия носи функцията на най-ефективен за агресивния млад човек начини за самоутвърждаване за разлика от другите, които могат да имат агресивен акт, но със себезащитна функция.

3. Агресията от агресивния млад човек се ползва за контрол над събития и ситуации поради затвърдената с времето вторична психологична изгода.

КОНТИНГЕНТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследвани са 210 ученици, всички от мъжки пол, които се обучават в дневна форма в професионални гимназии и средни общообразователни училища на територията на област Шумен.

Основната група е съставена от 110 на брой 18-годишни ученици - 76 българи и 34 етнически турци с над три регистрирани в училищна документация агресивни акта на седмица, от които 63-ма са извършили агресивен акт в условията на междучасие и 47 в условията на учебен час.

Контролната извадка е съставена от 100 на брой ученици в същата възрастова група – 67 българи и 33 етнически турци, за които в училищна документация не е отразена проява на агресия.

Всички изследвани ученици притежават сходни социални и културални характеристики – местоживеене, социално – икономически и семеен статус, училищна среда.

Изключени от изследването са младежи с всякакви психиатрични диагнози, между които и тези с диагноза „Разстройства в поведението“ (МКБ 10 - F91).

Проучването е проведено в периода 2012 / 2013 година.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е съгласувано с РИО на МОН – Шумен със заявление до началника на РИО – Шумен с Вх. № ПД06-6764/27.12.2012 г. (*Приложение 1*) и проведено в 11 училища, избрани на случаен принцип. Изследваните ученици бяха информирани за правото да откажат без това да се отрази на дължимото им отношение в училище. На всички участници в

изследването е гарантирана анонимност, дискретност и уверение, че лични данни няма да бъдат публикувани и информацията ще бъде използвана само с научна цел.

Репрезентативната извадка бе формирана въз основа на критериите за подбор и представлява основна група, която е 40% от генералната съвкупност и контролна група без регистриран агресивен акт в училищна среда, която е 60% от генералната съвкупност – 1016 ученици в последен гимназиален клас.

В хода на изследването бяха използвани следните методи:

А) *Съдържателен анализ на карта за подбор*

Б) *Психодиагностични методики:*

- Въпросници:

1. *Въпросник за агресия (АО) на Бъс – Пери* – български вариант на Институт Ре-генезис, лаборатория за тестове.

Надеждността на въпросника за агресия на Бъс и Пери е добра. Алфа на Кронбах за отделните подскали варира между 0,71 и 0,90, като достига 0,85 за общата сумарна оценка на агресията.

2. *Giessen Test* - български стандартизации от А. Кокошкарлова, (1984) и И. Карагъзов (1993)

Надеждността на Giessen Test е достатъчна – алфа на Кронбах 0,73

- Проективни методи:

1. *Картично-фрустрационната проба на Розенцвайг (КФП)* – българска разработка на д-р К. Мечков (1979).

За по-добра съпоставка и количествен анализ на стила на агресивно поведение при различни степени на фрустриращ натиск, картините бяха разделени на три групи съгласно П. Петкова (1995).

- ✓ Лек фрустрационен натиск – обратими ситуации без укор;
- ✓ Умерен фрустрационен натиск – необратими ситуации без укор;
- ✓ Изразен фрустриращ натиск – ситуации с укор.

2. Тематично Аперцептивен Тест (ТАТ) – агресивни картини – методика на J. H Kornad (1982) набор от осем картини

Този проективен тест представлява набор от осем картини, стимулиращи проекция на агресивност в реалистични сцени от ежедневието на юношите. Персонажите и обстановката са графични, но ясно показаните ситуация и тематика предполагат тълкуване. Агресивният ТАТ е пригоден за диагностика на актуални динамични статуси и на обосноваващите се върху тях конфликтни модели. Методът е използван за пръв път у нас и обработен съгласно разпределение на ситуацияите на: неутрални (картини №1, №3 и №6), нееднозначно провокиращи агресивност (картини №2 и №5), еднозначно провокиращи агресивност (картини №4, №7 и №8). Използвана е универсалната инструкция за работа с картинен проективен тест.

Интерпретацията на агресивността е въз основа на изведени 6 фактора:

- I Фактор:* Идентификация;
  - II Фактор:* Проекция на емоционално състояние;
  - III Фактор:* Проекция на поведенчески модел;
  - IV Фактор:* Проекция на очаквана ответна реакция;
  - V Фактор:* Проекция на агресивни нагласи;
  - VI Фактор:* Афектогенно съдържание.
- В) *Статистически методи:*

- Вариационен анализ
- Честотен анализ
- Корелационен анализ
- Регресионен анализ
- U критерий на Ман Уитни
- Кръскъл – Уолис Тест (H-критерий)
- Cronbach's Alpha

Обработката на резултатите е извършена със **SPSS v. 15.0** за Windows.

РЕЗУЛТАТИ

1. Данни съгласно картата за подбор

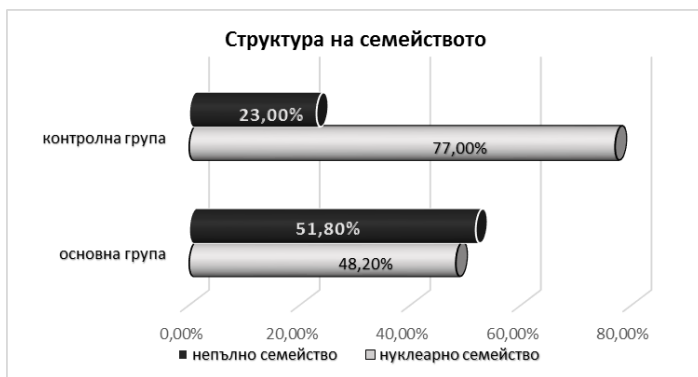
Данните за разпределение по местоживееене на изследваните младежи от основната група показаха, че 64,5 % от тях живеят в град, а 35,5 % в село.

Тенденцията в съотношението град - село се запазва и при изследваните младежи от контролната група. 69,0 % от тях посочват град по местоживееене, а 31,0 % живеят в село.

Разпределението по етноси в основната група показва следното съотношение – 69,09 % българи, 30,91 % представители на турския етнос. Приблизително същата тенденция се наблюдава и при контролната група. 67,0 % от тях са българи, 33,0% принадлежат към турския етнос. Общото разпределение по етнос се запазва по отношение на основната и контролна група на учениците.

Семейната структура към момента на провеждане на изследването при основната група се отличава със следните

характеристики: в пълно семейство се отглеждат и възпитават 48,2 % от изследваните младежи. Непълно е семейството при 51,8 %. Структурата на семейството при контролната група притежава следните характеристики: в пълно семейство живеят 77,0 % от изследваните, непълно е семейството при 23,0 % (фиг.5).

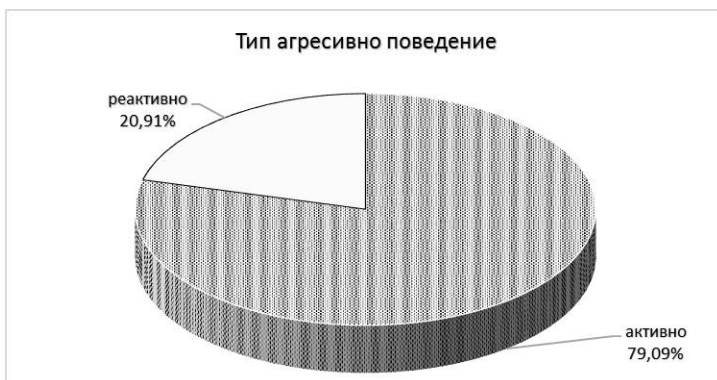
Фиг. 5. Структура на семейството (n=210)

Резултатите от проучената училищна документация по отношение на вида и типа агресия показаха, че учениците от основната група в най-голям процент ползват смесената агресия – физическа агресия към хора и вербална агресия (61,82 %), на второ място се подрежда физическата агресия (19,09 %), на трето място е смесената вербална и индиректна агресия (12,73 %). В най – малък процент се проявява вербалната агресия (6,36 %).

По-голямата част от изследваните ученици (79,09 %) реагират активно – агресивно на дразнителите от училищната среда, като само при 21,91 % се наблюдава реактивен агресивен отговор на фрустрация, заплаха или раздразнение (Фиг. 9 и 10).

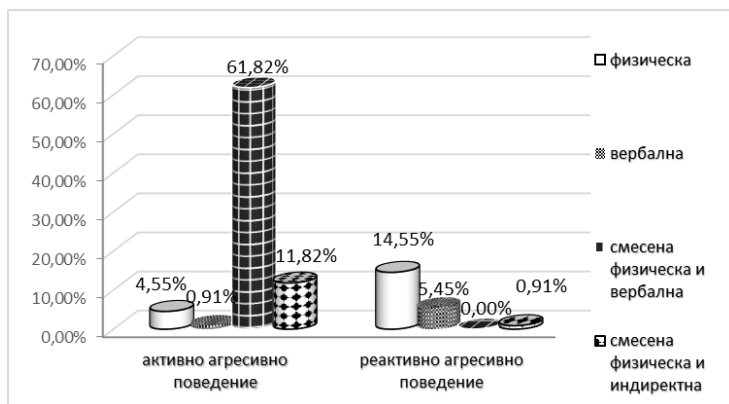
Фиг. 9. Вид проявена агресия

Фиг. 10. Тип агресивно поведение.

Със значима разлика ($u=7,16$; $\alpha=0,001$) като предпочитан вид агресия при активно агресивното поведение се оказва смесената – физическа, вербална 61,82 %. На второ място е смесената – вербална, индиректна 11,82 % и само 4,55 % използват чиста физическа агресия. Незначителен остава дялът на вербалната агресия (0,91 %). За разлика от реактивно агресивното поведение, при което отсъства смесената –

физическа, вербална агресия. Като най-използвана форма на реакция е физическата агресия (14,55 %), следвана от вербалната агресия 5,45 %. Съвсем малък процент от реактивно агресивните учениците (0,91 %) ползват смесената – вербална, индиректна агресия (Фиг.11).

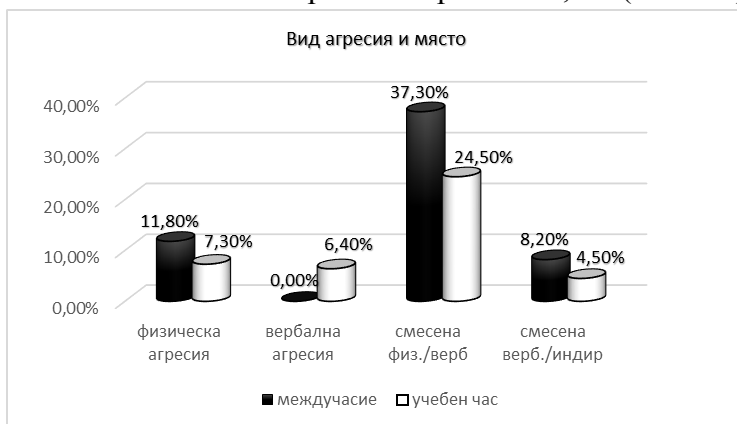

Фиг. 11 Тип агресивно поведение и вид агресия

57,3% от агресивните прояви са в условията на междучасие и 42,7% в условията на учебен час. За 47,3% от активно агресивните и 31,8% от реактивно агресивните ученици междучасието създава предпоставки за справяне с възникнали ситуации по агресивен начин. Като за 37,3% предпочитана е смесената (физическа и вербална) агресия. На второ място е чистата физическа агресия – 11,8% и на трето място смесена вербална индиректна агресия – 8,2%.

При 10,0% от активно агресивните и 10,9% от реактивно агресивните, независимо от нормативно регулираните чрез правилника за дейността на училището и авторитета на учителя условия, учебните часове се оказаха място, на което споровете и възникналите проблемни ситуации се разрешават с агресивно

поведение. Най-често използван вид е смесената (физическа, вербална) агресия – 24,5%, следвана от чистата физическа агресия – 7,3%. През учебния час, за разлика от междучасието, учениците ползват и чистата вербална агресия – 6,4% (Фиг. 13).

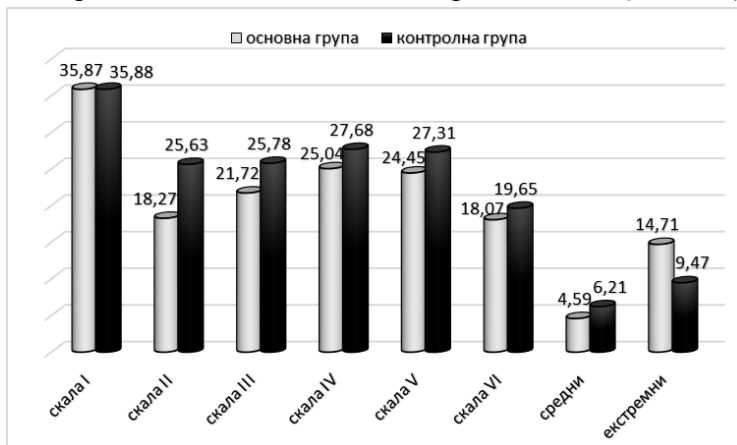
Фиг. 13 Вид агресия според мястото на проява

Статистически значима разлика беше намерена между вид семейство и типът агресивно поведение ($u = 1,90$; $\alpha = 0,05$). Младежите, които живеят в непълно семейство показват тенденция да реагират по-скоро активно агресивно.

2.2. Резултати от изследване на спецификата на социални умения за функциониране в група (Giessen Test)

Проведеното изследване с Giessen Test показва стойности над нормативните и при двете изследвани групи в скалите: I „Социален резонанс“; V „Способности за контакт и общуване“ и VI „Социални способности“. При останалите скали – II „Доминантност – Подчиненост“; III „Интрапсихичен

контрол“ и IV „Основно настроение“. Резултатите в групата с агресивни прояви са значително под нормативните (Фиг. 16).

Фиг. 16. Средни стойности на групите по отделните скали на Giessen Test

Съществена разлика между двете изследвани групи се открива по отношение на скала II „Доминантност – Подчиненост“ ($u=5,86$; $\alpha=0,001$). При основната група преобладават учениците, чийто стил на взаимоотношения се характеризира със стремеж за надмощие (80,09%), докато при контролната група по-големият процент (53,0%) са ориентирани към търпение и покорност.

Втората скала, при която беше намерена съществена разлика в резултата, е скала III „Интрапсихичен контрол“ ($u=3,67$; $\alpha=0,001$). Представителите на контролната група равномерно проявяват понижен и висок (50% – 50%) самоконтрол, докато в основната група преобладават значително представителите с понижен самоконтрол (79,09%).

Третата скала, при която беше констатирана съществена разлика, е IV „Основно настроение“ ($u=4,22$; $\alpha=0,001$). Данните

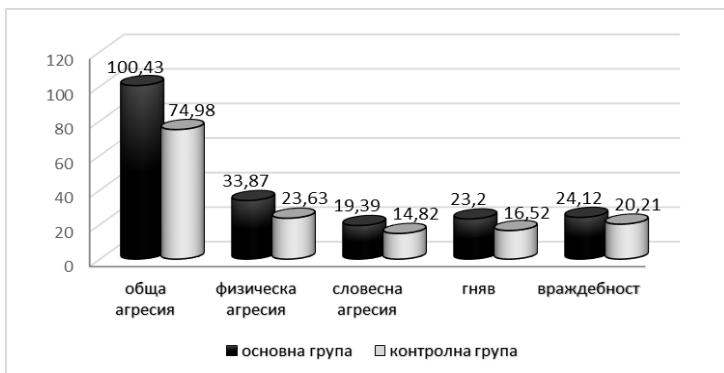
показаха, че 64,54% от учениците с агресивни прояви определят своето преобладаващо настроение в полюса „хипомания“, докато при контролната група повечето ученици (66,00%) се поставят в полюса „депресия“.

Последната разлика, която беше констатирана при резултатите от Giessen Test е при скала V „Способности за контакт и общуване“ ($u=3,50$; $\alpha=0,001$). Резултатите показват, че учениците и от двете групи възприемат себе си като затворен тип, дистанцирани и недоверчиви. В по-силна степен това е изразено при контролната група (71,00%).

2.3. Резултатите от изследването с Въпросник за агресия (AQ) на Бъс и Пери

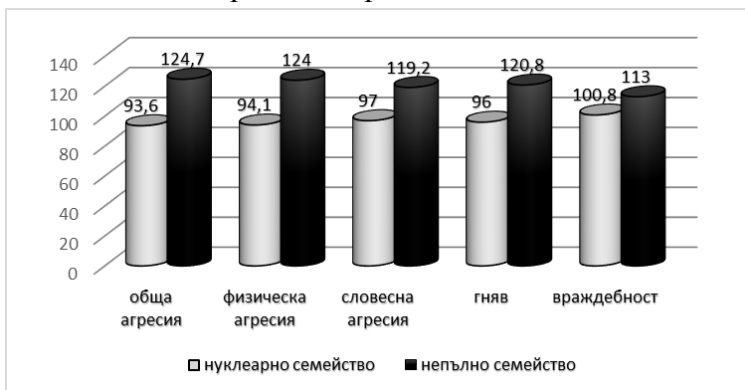
За оценка на общото равнище на агресивните тенденции и четирите специфични измерения на агресията използвахме въпросника за агресия на Бъс и Пери. По всички пет променливи беше намерена съществена разлика между основната и контролната група. Физическа агресия ($u=9,43$; $\alpha=0,001$), вербална агресия ($u=8,08$; $\alpha=0,001$), гняв ($u=8,26$; $\alpha=0,001$), враждебност ($u=4,79$; $\alpha=0,001$) и ниво на обща агресия ($u=10,42$; $\alpha=0,001$).

От фиг. 21 се вижда, че по всички скали, средните стойности на изследваните променливи са по-високи при основната група.

Фиг. 21. Средни стойности на общата агресия и нейните компоненти

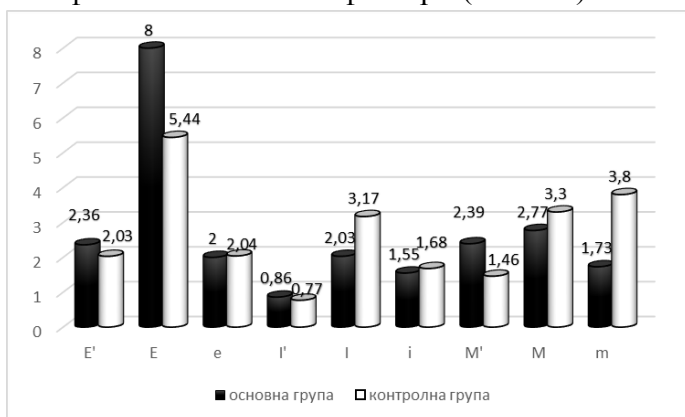
Фиг. 22 показва данните от сравнителния анализ по фактор Семейство при изследването с въпросника за агресия на Бъс и Пери. Статистически значими разлики се наблюдават при скали: „Обща агресия“ ($u=3,59$; $\alpha=0,001$); „Физическа агресия“ ($u=3,46$; $\alpha=0,001$) и „Гняв“ ($u=2,86$; $\alpha=0,004$), както и при скала „Вербална агресия“ ($u=2,58$; $\alpha=0,01$). Младите хора и от двете групи, които се отглеждат в непълно семейство показаха по-високи стойности на емпиричното средно.

Фиг. 22. Резултати по фактор семейство (n=210)

2.4. Резултатите от изследването с Картинно – Фрустрационна проба на Розенцвайг (КФП)

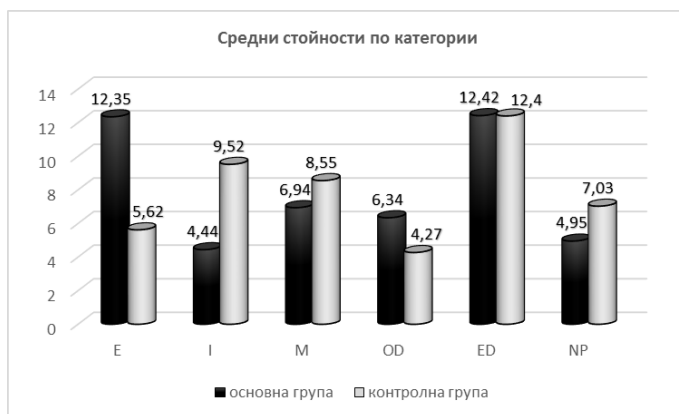
Данните от изследването с КФП показаха, че при основната група като най-често ползвана стратегия за справяне с фрустрация е екстрапунитивното реагиране – фактор „Е“, следван от фактор „М“ – импунитивни реакции насочени към фрустриращото лице. Екстрапунитивните реакции с фиксиране върху препятствието (Е') и импунитивните с фиксация на фрустриращото лице (М') също притежават сравнително високи стойности на фона на останалите фактори (Фиг. 23).

Фиг. 23. Средни стойности по фактори от КФП на Розенцвайг

Сравнено с нормите по К. Мечков (1979) агресивната група показва повишен нормативен диапазон по фактор „М“ (код 5), а контролната по фактори „I“ (код 4) и „m“ (код 4), останалите фактори са в норма и при двете групи.

При категориите на КФП на Розенцвайг – основен тип отношение – екстрапунитивно „Е“ (непримиряване с околната среда), интропунитивно „I“ (непримиряване със себе си) и импунитивно „M“ към основните категории – фрустриращо събитие „OD“, фрустриращо лице „ED“ и мерки за ликвидиране на фрустрация „NP“ резултатите показаха, че при основната група в значителна степен е изразено екстрапунитивното реагиране „Е“. За учениците с агресивно поведение външно-обвинителните реакции са предпочитан начин за справяне в ситуации на фрустрация. Способността да се справят чрез индиферентно отношение или омаловажаване на случващото се, чрез импунитивно реагиране „M“ е втора по сила на изразеност. В най-малка степен за тази група са характерни интропунитивните реакции „I“. По отношение на обекта, към който е насочена реакцията най-високи стойности се наблюдават при егозащитните реакции (ED), насочени към фрустриращото лице. Втори по изразеност са препятствено-доминантните реакции – „OD“. С най-ниски стойности са необходимо-упорстващите реакции „NP“ (Фиг. 25).

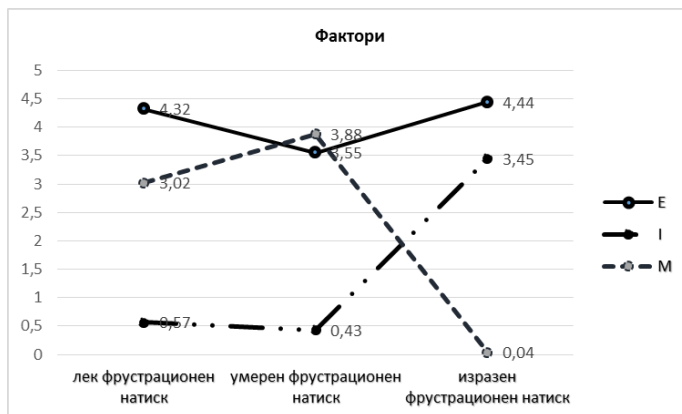
Фиг. 25. Резултати по категории от Картинно – Фрустрационна Проба на Розенцвайг

Сравнено с нормативите (К. Мечков, 1979) агресивната група показва завишени стойности по категории „OD“ (код 4) и ниски по „NP“ (код 2). При контролната силно завишени са стойностите по фактор „I“ (код 6) и силно занижен по фактор „E“ (код 1)

За по-добра съпоставка тестовите ситуации при КФП на Розенцвайг бяха прегрупирани в зависимост от силата на фрустрационния натиск: лек фрустрационен натиск – обратими ситуации без укор; умерен фрустрационен натиск – необратими ситуации без укор и изразен фрустрационен натиск – обратими и необратими ситуации с укор (П. Петкова, 1995).

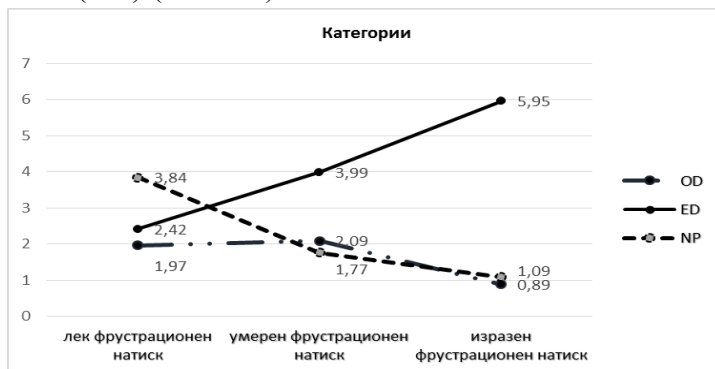
Анализът на данните при прегрупирването на ситуацияите показва, че при учениците от основната група с най-висока степен на изразеност са външно- обвинителните реакции (E), които запазват високи стойности при трите типа ситуации и бележат високи стойности при ситуацияите с изразен фрустрационен натиск и лек фрустрационен натиск, което ги определя като устойчива поведенческа стратегия в ситуации на фрустрация.

В ситуации с умерен фрустрационен натиск с най-високи средни стойности са импунитивните реакции (M). Младите хора от агресивната група умеят да ползват както обвинително поведение спрямо събитията и другите, така и да показват индиферентно отношение към необратими ситуации без укор, обезценявайки ги или демонстрирайки безразличие (Фиг. 28).

Фиг. 28. Средни стойности при прегрупирани ситуации по тип отношение при КФП на Розенцвайг при основната група

По отношение на обекта, към който е насочена реакцията най-силно изразено при основната група е реагирането спрямо фрустриращото лице (ED) в ситуации с изразен фрустрационен натиск и в ситуации с умерен фрустрационен натиск. На второ място е стремежът да се реши проблема, по какъвто и да е начин (NP), при ситуации с лек фрустрационен натиск. Най-слабо е изразена склонността да се търси причина в обстоятелствата и препятствията (OD) (Фиг. 30).

Фиг. 30. Средни стойности при прегрупирани ситуации по категории на КФП на Розенцвайг при основната група

Статистически значими разлики бяха открити по отношение на обекта, към който е насочена реакцията – фрустриращо лице (ED) в ситуации с лек ($u=2,18$, $\alpha=0,02$) и умерен фрустрационен натиск ($u=2,69$, $\alpha=0,007$).

Групата с агресивни прояви не показва склонност да разчита на лична активност при справяне с фрустрация в ситуации с умерен фрустрационен натиск „e“ ($u=3,26$, $\alpha=0,001$). При ситуации с изразен фрустрационен натиск е налице примиряване със ситуацията „M“ ($u=2,15$, $\alpha=0,03$).

Резултатите позволяват да се отбележи, че когато са изправени пред сериозни трудности, младите хора с агресивни прояви са склонни да обвиняват и да повишават претенциите си към другите, те да се справят със ситуацията.

2.5. Данни от проекциите при Агресивен ТАТ относно когнитивните съдържания, обуславящи агресивното поведение

По фактор **I. “Идентификация”**, 42,7% от учениците с агресивни прояви и 70,0% от контролната група възприемат случващото се като страничен наблюдател. Идентификация с агресивния / доминиращ персонаж се наблюдава при 26,4% от основната група и 10,0% от контролната група. Като потърпевши в ситуацията се възприемат 19,0% от контролната група и 14,5 % от основната. Промяна в идентификацията показват 16,4% от основната група и само 1,0% от контролната.

Резултатите по фактор *II* – *Проекция на емоционално състояние* показва, че едва 6,3% преживяват в конкретните ситуации положителни емоции. При 75,5%, проекциите са на отрицателни чувства и емоции, като 69,1 % дават израз на стенични отрицателни емоции и чувства – раздразнителност, враждебност, завист, отмъстителност, ревност, яд, гняв и др. Астенични отрицателни емоции – разочарование, тъга, несигурност, страх, нещастие и др., показват 6,3% от учениците. Недоверие, очакване за ощетеност и мнителност са показали 18,2% от изследваните.

Значими разлики между двете групи бяха открити само при еднозначно провокиращите агресия картини (картина №4: $u = 4,73$; $\alpha = 0,001$; картина № 7: $u = 3,31$; $\alpha = 0,001$; картина № 8: $u = 2,90$; $\alpha = 0,004$).

Проекции на положителни емоции има в картините от тази категория само при референтната група (10%). Два пъти по-малък при тях е и процентът на отрицателни стенични емоции (14,0%) в сравнение с основната група – 31,8%. Мнителност и съмнения се открива в проекциите и на двете групи – 10,0% от учениците в контролната група и 5,4% от групата с агресивни прояви (фиг. 36).

Фиг. 36. Резултати от Агресивен ТАТ по Фактор II – Проекция на емоционално състояние при картини с еднозначна провокация към агресия

Значима разлика се откри при проекциите на емоционално състояние и вида семейство. Дори и в ситуации, в които липсва провокация към агресия, 18,20% от учениците в основната група, които са от непълно семейство изпитват стенични отрицателни емоции (картина №1: $u = 2,19$; $\alpha = 0,03$; картина № 3: $u = 2,49$; $\alpha = 0,01$; картина № 6: $u = 2,01$; $\alpha = 0,04$).

По **Фактор III – Проекция на поведенчески модел** резултатите показаха, че агресивният модел е най-често използван при основната група. 38,2% от учениците ползват в конкретна ситуация вербална агресия, а 30,0% - физическа агресия. Ориентацията към успех и постижения чрез доминиране, самоувереност, възискателност към другите и контрол присъства в поведенческия модел на 7,3%. Проекции на личното самооневиняване са показали 7,3%. Толкова са и тези, които ползват деструктивна комбинативност в поведенческия

модел (7,3%). В проекциите на 6,3% се среща пасивен модел; към сътрудничество са ориентирани 2,7% и едва 0,9% от изследваните ползват компенсаторни механизми (фиг. 37).

Фиг. 37. Резултати от Агресивен ТАТ по Фактор III – Проекция на поведенчески модел

Статистически значими разлики между двете групи бяха открити при всички категории картини. Анализът на резултатите при неутралните картини (картина № 1: $u = 3,48$; $\alpha = 0,001$; картина № 3: $u = 3,94$; $\alpha = 0,001$ и картина № 6: $u = 3,31$; $\alpha = 0,001$) показва, че 12,7% от младежите в основната група проявяват готовност за вербално агресивно поведение за разлика от връстниците си в контролната група, които са ориентирани към сътрудничество – 17,0%. По-склонни да се оправдават и

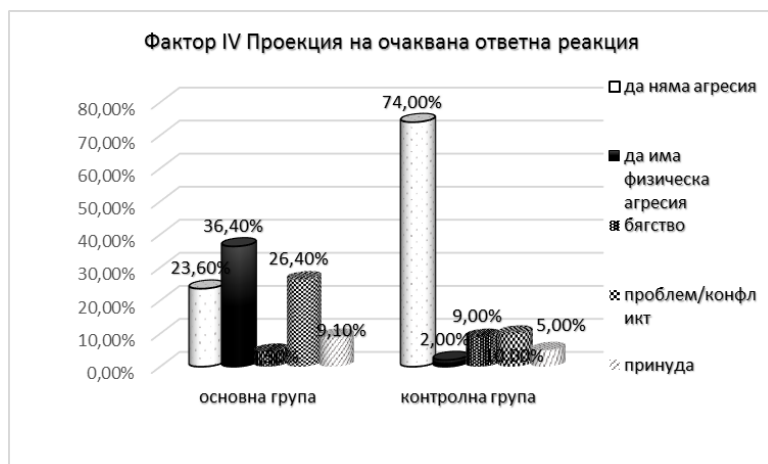
отричат са учениците с агресивно поведение – 5,4% спрямо тези от контролната група – 3,0%

При нееднозначно провокиращите агресия картини (картина № 2: $u = 8,21$; $\alpha = 0,001$ и картина № 5: $u = 10,83$; $\alpha = 0,001$), групата с агресивни прояви запазва тенденцията да реагира преимуществено вербално агресивно – 13,6%, като към поведенческия модел се включва и физическата агресия – 7,3%. При този тип ситуации контролната група показва по-голяма вариативност в поведенческия модел – 7,0% показват готовност за сътрудничество; в проекциите на 5,0% се открива стремеж да доказват себе си, чрез ориентация към успех и амбиция; 3,0% търсят решение, използвайки вербална агресия или лично самооневиняване, а 4,0% използват пасивно поведение или деструктивна комбинативност. При еднозначно провокиращите агресия картини (картина № 4: $u = 9,96$; $\alpha = 0,001$; картина № 7: $u = 9,90$; $\alpha = 0,001$ и картина № 8: $u = 10,15$; $\alpha = 0,001$), учениците от основната група запазват агресивния модел за справяне, като делът на физическата агресия (20,9%) значително превишава вербалната агресия – 11,8%. При ситуациите еднозначно провокиращи агресия, в проекциите на контролната група също присъства вербалната агресия – 9,0%, заедно с тенденцията за по-разнообразен поведенчески репертоар: 10,0% са готови да търсят сътрудничество; 6,0% използват пасивен модел, а 7,0% - деструктивна комбинативност.

От значение за проекциите на поведенчески модел се оказва видът семейство при всички групи картини. Учениците от основната, които идват с индивидуално-психологичен опит, натрупан в рамките на непълно семейство, залагат на физическата (30,00%) и вербалната (38,20%) агресия като предпочитан начин за справяне с възникнала ситуация.

Резултатите показваха статистически значими разлики: при неутрални картини (№ 1: $u = 2,74$; $\alpha = 0,006$; № 3: $u = 3,20$; $\alpha = 0,001$ и № 6: $u = 2,50$; $\alpha = 0,01$); нееднозначно провокиращи агресия (картина № 2: $u = 2,69$; $\alpha = 0,007$; картина № 5: $u = 2,30$; $\alpha = 0,02$) и при еднозначно провокиращите агресия (картина № 4: $u = 2,08$; $\alpha = 0,04$; картина № 7: $u = 4,25$; $\alpha = 0,001$ и картина № 8: $u = 3,39$; $\alpha = 0,001$).

Резултатите по **фактор IV** разкриват очакванията на изследваните ученици по отношение на ответната реакция на другия в конкретна ситуация (фиг. 41).

Фиг. 41. Резултати от Агресивен ТАТ по Фактор IV – Проекция на очаквана ответна реакция

Очакването да няма агресия присъства в проекциите на 74,0 % от учениците в контролната група, за разлика от основната група, при която то се открива едва при 23,6%. Учениците, които предвиждат в проекциите си физическа агресия са 36,4% към само 2,0% от контролната група.

Аналогични са резултатите по отношение на очакването, ответната реакция на другия да създаде проблем или конфликт: 26,4% при основната група към над два пъти по-малко при контролната група – 10,0%.

При всички категории картини по този фактор бяха открити статистически значими разлики между двете групи. Неутрални картини – картина №1: $u = 5,65$; $\alpha = 0,001$; картина №3: $u = 5,90$; $\alpha = 0,001$ и картина №6: $u = 4,63$; $\alpha = 0,001$. Нееднозначно провокиращи агресия – картина №2: $u = 5,84$; $\alpha = 0,001$ и картина №5: $u = 4,54$; $\alpha = 0,001$. Еднозначно провокиращи агресия – картина №4: $u = 6,51$; $\alpha = 0,001$; картина №7: $u = 9,90$; $\alpha = 0,001$ и картина №8: $u = 8,95$; $\alpha = 0,001$.

Резултатите по **Фактор V – Проекция на агресивни нагласи** показаха, че при 30,0% от учениците липсват проекции на агресивни нагласи. За 70,0% развитието на ситуацията и поведението на персонажите се чете в агресивен аспект. За 30,0% от изследваните вариант е физическата агресия. При 36,3% проекциите включват вербалната агресия и само 3,7% проецират агресия през авторитет. При контролната група агресивни нагласи не се откриват в проекциите на 80,0% от изследваните (фиг. 45).

Фиг. 45. Резултати от Агресивен ТАТ по Фактор V – Проекция на агресивни нагласи

По **фактор VI** резултатите показаха, че липсват данни за афектогенно съдържание в проекциите при 74,5% от учениците с агресивни прояви и при 68,0% от контролната група. Приблизително еднакво е съотношението на изследваните ученици: при 19,1% при основната и 18,0% при контролната група се открива *зачертаване*. Почти два пъти повече са учениците от контролната група, при които проекциите са провлачен разказ – 13,0% от контролната група към 6,4% от основната група.

Резултатите от отразените проекции позволяват да се отбележи, че учениците от основната група, като че ли се лутат, идентифицирайки се с героите от различни позиции, „подбирайки“ позицията с оглед натиска на ситуацията, за разлика от контролната - за която предпочитана е пасивната позиция на страничен наблюдател. Емоционалните реакции се движат преимуществено в диапазона на стенични отрицателни реакции. Моделът на поведение е по-близо до агресивните и

деструктивни форми. В очакванията си те търсят решение чрез самоувереност, стремеж към доминиране и агресивно налагане на себе си и своята позиция.

IV. АНАЛИЗ

1. Анализ на данните съгласно картата за подбор

Анализът показва, че учениците от двете групи притежават сходни характеристики по град, етнос, тип училище, поредност и пол на родените в семейството деца, което позволява тяхната сравнимост, както по поведение в училище, така и по отношение на използваните методики. Единствените разлики между двете групи се откриват в семейния модел. Става ясно, че агресивните младежи преобладаващо идват с психологичен опит натрупан в непълно семейство. При 51,8% от тях липсва стабилна връзка със семейството. Това вероятно е един от критериите, които могат да се имат предвид в динамиката на усвояване и затвърждаване на агресивното поведение.

От проучената училищна документация се вижда, че 57,3% от агресивните актове са извършени в рамките на междучасие, а 42,7% през учебни часове. Открояват се следните видове агресия: 61,82% преимуществено ползват смесена (физическа и вербална агресия); чистата физическа агресия е предпочитана от 19,09% ученици; смесената (физическа и индиректна агресия) е поведенчески стил за 12,73% и само 6,36% използват вербалната агресия при справяне с училищни ситуации.

Въз основа на показаните модели и специфика на агресивното поведение, според учителите, се открояват следните

типове агресивни учениците в основната група: 28,19% арогантен/самонадеян; 26,36% грубиян/побойник; 20,00% отмъстителен/злопаметен; 19,10% нахален/безцеремонен и 6,35% бунтар/размирник.

Учениците, които участват в агресивни епизоди са с различни позиции – 79,09% от тях са активно агресивни и ползват всички от описаните, в картата за подбор, видове агресия – 61,82% смесена (физическа и вербална); 11,82% смесена (вербална и индиректна); 4,55% чиста физическа агресия и само 0,91% вербална. Най-високи стойности при активната агресия се откриват при учениците, определени като: арогантни/самонадеяни; грубияни/побойници и нахални/безцеремонни. Разнообразният агресивен репертоар би могъл да се тълкува като целенасочено и по-скоро несъзнавано използвано агресивно поведение за постигане на желаното.

Реактивно агресивните в нашата основна група съставляват 20,91%. При 14,55% от тях предпочитан начин за справяне е физическата агресия, а за 5,45% вербалната агресия. Реактивната агресия се оказва най-присъща за определените като отмъстителни/злопаметни младежи от основната група.

2. Анализ на резултатите от изследване на спецификата на социалните умения за функциониране в група (Giessen Test)

В психо-социалния профил на учениците от двете групи, съгласно Giessen Test, преобладава увереност в способността за самоутвърждаване и в собствената социална репутация и популярност. Пак при учениците и от двете групи преобладава

убеждението, че са социално потентни, способни да изградят трайни и ангажирани връзки с другите.

Съществени разлики между двете групи се откриват във всички останали скали: II „Доминантност / Подчиненост“; III „Интрапсихичен контрол“; IV „Основно настроение“ и V „Способности за контакт и общуване“.

В тази връзка може да се коментира, че силно завишените в сравнение с нормата стойности по скала I – „Социален резонанс“ и скала VI – „Социални способности“ в Giessen Test, 18-годишните от двете групи носят особеностите на завишената самооценка, характерна за предходния етап от развитието – пубертета. Период, през който удовлетворяването на потребностите е максимално персонализирано с изразен стремеж за популярност и приетост, егоцентричност и центрираност на „Аза“ като единствен обект, достоен за интерес (А. Фройд, 1993; А. Реан, 2003, 2004; А. Петровский, 2012; А. Личко, 2013 и др.).

Най-видими са разликите между двете групи в скала II „Доминантност / Подчиненост“. Два пъти повече са агресивните ученици, които притежават доминантни характеристики (80,09%) в сравнение с връстниците им от контролната група (47,0%). За доминантния тип са характерни агресивност, нетърпимост и желание да отстояват своето. Учениците с агресивно поведение показват склонност да поддържат и подсилват власт и влияние над връстници чрез агресивно поведение.

По отношение на скала III „Интрапсихичен контрол“ откриваме, че агресивните ученици в значителна степен са със занижен самоконтрол (79,01%), за разлика от учениците в контролната група, които вариabilно (50% / 50%), вероятно в зависимост от социалната ситуация, променят самоконтрола си.

Подчертано ниският самоконтрол ни кара да приемем, че учениците с агресивни прояви се съобразяват по-скоро с вътрешни потребности и подбуди и вероятно на тях са им присъщи импулсивност, стремеж към удобство и удоволствие, склонност към украсяване или игнориране на истината и съобразяване само със собствената визия за справедливост.

Потвърждение за това откриваме и в резултатите по скала IV „Основно настроение“. При 64,54% от групата с агресивно поведение основното настроение е ориентирано в полюса „хипомания“ за разлика от контролната група, в която 66,0% от изследваните ученици поставят преобладаващото си настроение в полюса „депресия“.

Корелация се открива между скалите „Социален резонанс“ и „Доминантност / Подчиненост“ ($r = 0,20$; $p < 0,05$). Изглежда, че агресивните ученици следват посоката на стремеж за надмощие във взаимоотношенията с околните. Представата си за социална приетост, признание и зачитане градят на базата на доминиране и самоутвърждаване чрез агресивно налагане и отстояване на своето.

Връзката между скалите „Основно настроение“ и „Доминантност / Подчиненост“ ($r = 0,32$; $p < 0,01$) показва, че при нашата основна група стремежът да надделеят и да превъзхождат другите е в пряка зависимост от понижената способност за рефлексия и изразената безкритичност към себе си и собствените действия. Показаните от тях преимуществено хипоманийни личностови характеристики с подчертана емоционална неустойчивост и импулсивност говорят по-скоро за неспособност да се адаптират или стремеж да игнорират изискванията на обкръжението. Претенциите да доминират и желанието всичко да е по техен „стандарт“, вероятно се дължи и

на конфликт между собствените им виждания за норми и правила и очакванията на другите.

Резултатите от Giessen Test ни позволяват да обобщим, че наблюдаваните социално-психологични различия от норма са по-скоро резултат от нереалистичната самооценка и преценката за успешност в ситуация, на самонадеяната увереност без достатъчно опит и умения за решаване на проблеми, както и на недостатъчната емоционално-волева регулация на поведението с дефицит в способността за изработване на алтернативен, неагресивен отговор на възникнали ситуации и обстоятелства.

3. Анализ на резултатите от изследването с Въпросник за агресия (AQ) на Бъс и Пери

Изследваните ученици от основната група показаха по-високи средни стойности по всички пет променливи на Въпросника за агресия на Бъс и Пери, за разлика от връстниците си от контролната група. Най-видими са разликите в нивото на общата агресия, следвани от физическата агресия, гнева, враждебността и на последно място вербалната агресия.

Нашите изследвани 18-годишни от основната група биха предприели преимуществено физически действия на базата на силен емоционален подтик. Наличието на високи стойности в скалите „гняв” и „враждебност” насочват към мисълта, че агресивният акт е интрапсихически мотивиран; че индивидуално-афективния психологичен опит, натрупан в годините конструира картината на взаимоотношенията с другите. Това обяснява защо агресивните ученици реагират първо с действия (физическа агресия) без осмисляне на обстоятелствата и причините и едва по-късно или в по-малко

количество знаят да освобождават негативните си емоции посредством вербална агресия.

Като особеност на проявата на агресия и при двете групи (основна и контролна) се открие зависимостта от състава на семейството. Значима разлика се наблюдава по всички променливи, с изключение на враждебността, за изследваната група като цяло ($N = 210$). Изглежда липсата на единия или на двамата родители прави 18-годишните агресивни ученици емоционално неустойчиви и създава предпоставки за спонтанна агресия, която представителите на контролната група съумяват да контролират и да намерят друг израз на агресивните си импулси.

Силната изразеност на общата агресия, която се открива при 51,84% от учениците в основната група показва умерена до значителна зависимост по отношение на всички компоненти (ФА: $r = 0,54$ $p < 0,01$; ВА: $r = 0,59$ $p < 0,01$; Г: $r = 0,81$ $p < 0,01$ и Вр: $r = 0,44$ $p < 0,01$). Най-силна при основната група е връзката между гнева и общата агресия. Факт, който приемаме, че се дължи на неспособността на агресивните 18-годишни от нашата група да управляват емоциите си, както и от наличието на стабилизирана агресивна готовност в индивидуално-психологичен план спрямо ситуации, които предизвикват неприятни преживявания.

Корелацията между гнева и поведенческата агресия (ФА: $r = 0,50$; $p < 0,01$ и ВА: $r = 0,25$; $p < 0,01$) ни кара да мислим, че учениците от основната група не проявяват склонност да обмислят, преценяват и подбират решения, а преминават директно към физически и вербални действия, които заедно с наличието на обратно-пропорционална връзка между физическата агресия и враждебността ($r = - 0,29$; $p < 0,01$)

показват, че действията приоритетно са определени от емоционалното преживяване за сметка на когнитивната оценка. Изследваната група не показва склонност да интерпретира ситуацията, а предпочита незабавен отговор. Възникналите, вероятно в резултат на отрицателен опит, негативни чувства и убеждения са предиспозиция да се реагира с физически действия.

4. Анализ на резултатите от изследването с Картинно –Фрустрационна Проба на Розенцвайг

Анализът на факторите по КФП на Розенцвайг сочи, че учениците от агресивната група са с по-изразена степен на екстрапунитивна реакция по отношение на фрустриращо събитие и фрустриращо лице от тези в контролната група. Демонстрирано безразличие и пренебрежителност (M'), и омаловажаване на ролята на фрустратора (M), заедно с екстрапунитивната посока на реакциите (E и E') очертават характеристиките на учениците от основната група. В същото време връстниците им от контролната група показват способността да следват ситуацията през собствения дял вина или участие (I) без в първия момент да демонстрират готовността си за агресия – тълкуване, което правим на базата на високите стойности на импунитивните реакции спрямо мерките за ликвидиране на фрустрацията (m).

При обичайни ситуации и сериозни трудности учениците от основната група показаха склонност да приписват вината на външни лица или обстоятелства. Главна задача за тях се превръща стремежът към излизане от фрустриращата ситуация, а реакциите приемат форма на възискателност към другите да

намерят изхода. Когато попаднат в необратими ситуации, в които не получават упреци, те са по-скоро склонни да компенсират ситуацията като демонстрират безразличие. С нарастване на трудностите учениците рязко повишават недоволството към себе си, вероятно дефицити в индивидуалната система за справедливост и трудности реално да преценят и приемат собствения дял вина насочват реакциите в изнесена към другите агресия. Препятствията по-скоро нямат определящо значение, основната вина се търси в другия и от него се очаква решение, за да бъде постигнат психически комфорт.

5. Анализ на данните от проекции при Агресивен ТАТ

Предпочитана за агресивните ученици е позицията на страничен наблюдател или на последователно проследяване на ролите на участниците („единият – другият“). В най-висока степен младите хора от основната група възприемат случващото се от името на трето лице при по-слабо структурираните картини. Колкото по-структурирани стават картините, толкова по-конкретна става тяхната идентификация. Със статистически значима разлика учениците от контролната група задържат позицията на наблюдател като относително стабилна при всички групи картини.

В рамките на основната група със статистически значима разлика активно агресивните показаха по-ясно предпочитание към определена роля (доминиращ или подчинен) за разлика от реактивно агресивните, които устойчиво поддържат позицията на наблюдател при неутралните картини.

Агресивните ученици влизат в „оценъчни“ тълкувания на героите от картините на базата на физически белези и от предполагаемата (проектирана) вреда. Оценките са с едновалентни характеристики от типа: „той е гаден, ама другият е зъл“ и говорят по-скоро за афективна подбуда, отколкото за разсъждение върху героя (героите). Може да се допусне, че както конкретиката на картините (вероятно „до болка“ познат психологичен дразнител), така и нагласата за оценъчно (негативно, агресивно) поведение агресивните ученици са превърнали в усвоен пусков механизъм за агресивно поведение.

Липсата на данни за афектогенно съдържание (фактор VI) при двете групи говори, че когато няма реален дразнител, който да ги провокира да вземат страна или да направят проекция (неутралните картини) 18,2% от младите хора в основната и 29,0% от контролната група остават в позицията на наблюдател. Колкото по-структурирано става съдържанието на картините (еднозначно провокиращи агресия), толкова по-конкретни стават проекциите на ролево ниво, съответно 22,7% от агресивната група спрямо 13,0% от контролната (картина №4: $u = 3,81$; $\alpha = 0,001$; картина № 7 – $u = 3,80$; $\alpha = 0,001$; картина № 8 – $u = 2,61$; $\alpha = 0,009$).

Проекциите на емоционално състояние, поведенчески модел и очаквана ответна реакция дават информация за натрупания опит (социален и емоционален), очакванията по отношение на заобикалящата действителност и особено по отношение на хората. Агресивната група преимуществено показва отрицателни емоции, което ни кара да мислим за вероятно съществуващи конфликти между собствените потребности и изискванията на другите – „Да следвам себе си или да следвам нормите“. В проекциите си агресивните младежи

заменят свързаността като емоционален тон на взаимоотношенията с очакване за ошетеност, обвинения и принуда.

Проецираният от младите хора поведенчески модел показва, че 18-годишните ученици разбират причинно-следствените връзки, стараят се да реагират и да оказват влияние, но с нагласата за външна обусловеност на случващото се, ситуативно провокирана „справедлива“ агресия. Собственото участие е сведено до самооневиняване чрез отричане, оправдания, обещания. Това ни дава основание да мислим, че в психологичния опит на младите хора от основната група не се преплитат натрупани умения от тийнейджърската възраст, а от по-ранен етап на тяхното развитие.

В проекциите за очаквана реакция стои една „бойна готовност“, която се открива в твърдения като: „Бият ли те - бий!“, „Мачкай, за да те уважават!“; „Око за две, зъб за чене!“; „Ритник и юмрук за такива!“ и др. Това тълкуваме като свързана с извлечените през времето ползи от агресивното поведение и възможното емоционално значение на усвоени по-рано жизнени концепции.

Значително по-сложни и многокомпонентни емоционални реакции се четат в проекциите на агресивни нагласи. Своите реакции учениците от нашата основна група формират въз основа на субективното значение, което приписват на ситуацията. Склонни сме да приемем, че мислите, които опосредстват отношението на младите хора от основната група са по-скоро резултат не от оценката на ситуацията, а от значимия личен прочит.

Проекциите на агресивната група, при всички категории картини, предполагат предразположеност да се реагира по

агресивен начин. Посоката на личните интереси и цели определят доминантното преживяване на отрицателни емоции, вероятно с разбирането и нагласата: „Винаги съм оцетен!“. Изборът на поведенческа стратегия зависи от възможностите и ресурсите на проблемно-ориентираното поведение и способността да си обяснят, чия е отговорността за случващото се (тяхна или на другите). Моделът за когнитивна оценка, който 18-годишните ученици ползват, за да дадат параметри на взаимоотношенията с другите, в голяма степен съответства на оценката: „Другите са виновни“.

Резултатите ни позволяват да считаме, че изследваните млади хора от основната група не се стремят към разбиране на ситуацията. Реакциите им са породени от бързия прочит на ситуацията и вероятно от затвърдена с времето психологична изгода от агресивни действия.

6. Анализ на връзка и влияние между Giessen Test, Картично – Фрустрационна Проба на Розенцвайг, Агресивен ТАТ и общата агресия и нейните компоненти

Данните показаха наличието на достоверна връзка между психо-социалните характеристики на изследваните младежи и агресивното поведение въз основа на Giessen Test и Въпросник за агресия на Бъс и Пери.

При болшинството агресивни ученици усещането за социална приетост и увереността в собствен чар и привлекателност са по-скоро резултат от завишена самооценка и презрително отношение към другите. Подкрепа за това се открива във връзката между враждебността и скала „Социален резонанс“ ($r = 0,26$; $p < 0,05$). Това бихме могли да тълкуваме

като добре развито умение да убедят себе си колко са популярни и харесвани. Отношението към другите е подозрително и високомерно и от тях вероятно се очаква да дадат на агресивните висока оценка и полагащо се уважение.

Обратнопропорционалната връзка ($r = -0,20$; $p < 0,05$) между скала III „Интрапсихичен контрол“ (GT) и Враждебност (AQ на Бъс и Пери) при 79,09% от изследваните агресивни ученици, които се отличават със занижен самоконтрол говори за наличие на зависимост между степента на изграден контрол над поведението и формирането на негативна оценка и отношение към другите. Желанието да доминират, което се открива при 80,9% от нашите агресивни ученици и самоопределянето им като затворен тип при 61,54% се оказаха свързани с гнева. Това ни кара да мислим, че преживяването на недоверие и отдръпването от другите води до натрупване на гняв, който агресивните ученици от основната група редуцират чрез агресивно и импулсивно поведение в стремежа им за надмощие. Те разчитат по-скоро на физическа агресия, отколкото на вербална, за да изразят превъзходство. В очертавания се траен „фон“ на тяхното социално присъствие се открива подчертана нагласа за недоверие към другите, в резултат на която те се дистанцират и стават агресивни.

Попаднали в ситуация на фрустрация младите хора от агресивната група преимуществено трупат подозрителност и негативно, опозиционно отношение спрямо другите. Това, както и връзката между екстрапунитивната реакция към мерките за ликвидиране на фрустрацията и вербалната агресия, ни дава основание да приемем, че изходът за тях се определя от активността, която те очакват и изискват от другите.

Заниженият интрапсихичен контрол се оказва ключов по отношение на фрустрационната реакция – връзка, която приемаме по-скоро като устойчиво влияние на импулсивното и спонтанно следване на себе си и собствените потребности, характерно за тийнейджърска възраст. Потвърждение за това откриваме при зависимостта между интропунитивно отношение към фрустриращото събитие (I') и физическа агресия. Неприятните чувства, които агресивните 18-годишни ученици изпитват в една фрустрираща ситуация и неудобството от последствията повишават вероятността заедно с възискателността към другите да предприемат и физически действия за отстояване на себе си.

Анализът на резултатите от изследването на стила на агресивно поведение при различна степен на фрустриращ натиск (лек, умерен и изразен), съгласно П. Петкова (1995) показва, че при сблъсък с обичайни трудности стилът на агресивната реакция при учениците от основната група е преимуществено възискателен към другите. Потвърждение се открива във връзката между вербалната агресия (AQ на Бъс и Пери) и екстрапунитивното обсъждане на мерките за ликвидиране на фрустрацията (e) – $r = 0,22$; $p < 0,05$. Тази зависимост показва, че заедно с очакването другият да прояви активност в ситуации с лек фрустрационен натиск нараства вербалната агресия на 18-годишните юноши от основната група. В същото време самостоятелните опити („ i “ $r = -0,20$; $p < 0,05$) и вглеждането в собствената отговорност и дял вина („ I “ $r = -0,21$; $p < 0,05$) понижават степента на враждебност (AQ на Бъс и Пери). Когато у изследваните агресивни младежи е налице увереност, че времето ще подаде решение или, че ситуацията ще се реши от самосебе си („ m “ $r = -0,23$; $p < 0,05$), намалява вероятността

агресивно да излязат от събитието. Това ни дава основание да приемем, че агресивните млади хора от основната група са изработили печеливш модел на нагласа да живеят в социално общество, където всичко е така, както те искат или както според тях трябва, едва тогава са склонни да видят собствения си дял вина (участие).

Умерено трудните ситуации и ситуациите с изразен фрустрационен натиск поставят на изпитание уменията и способностите на агресивните ученици и ги връщат към онова, което добре умеят – да пазят себе си като обявят света за грубо и враждебно място. Потвърждение за това се открива в зависимостта между фактор екстрапунитивност „Е“ ($r = 0,24$; $p < 0,01$), его-защитните реакции „ED“ ($r = 0,35$; $p < 0,01$) и враждебността (AQ на Бъс и Пери). Това ни кара да приемем, че недоверието към заобикалящите, неприятните чувства, които вероятно възникват в опитите им да омаловажат или пренебрегнат ситуацията са причина да трупат гняв и раздразнение и определят физическата агресия като предпочитан вариант за справяне и като цяло поддържат нивото на общата агресивна готовност.

За повече от една трета (37,2%) от агресивните ученици, еднозначно схванатата провокация към агресия в картините на Агресивен ТАТ е изразена през емоционално състояние, в което водещи са гняв и враждебност.

От резултатите се вижда устойчива връзка между скала II „Доминантност / Подчиненост“ (GT) и фактор III „Проекция на поведенчески модел (Агр. ТАТ) при неутралните картини, както и при скала IV „Основно настроение“ (GT), фактор I „Идентификация“ (неутрални картини Агр. ТАТ), и фактор IV

„Проекция на ответна реакция“ (нееднозначно провокиращи агресия картини в Агр. ТАТ).

Независимо от това, че липсва дразнител или провокацията към агресия е нееднозначна, учениците от основната група показват слаб контрол над импулса, гняв и враждебност залегнали на дълбинно ниво (създадени вероятно в много ранна възраст). Подчертано хипоманийните характеристики на агресивните 18-годишни мъже и повърхностното им отношение, водят до мисълта, че отсъствието на проекции на ролево ниво са показател по-скоро или на неумение да диференцират при липса на реален дразнител коя емоция на кого е или на неспособност да интерпретират алтернативни версии. Проекциите на добре усвоен модел за справяне по агресивен начин говорят, че агресивният млад човек вижда света в „черно-бяло”, без умение да види нюансите, а тъкмо в нюансите е балансът между индивида, средата и заобикалящите. Вероятно безкритичното и лекомислено отношение води до опростено разбиране на чувства и намерения с фокусиране върху прибързано действие, а не върху обмислено поведение.

V. ОБСЪЖДАНЕ

В характеристиката на агресивния акт в проучените училища се очертаха двата основни типа агресия – активна и реактивна. Основното различие между тях е видът предпочитана агресия.

Готовността за агресивен отговор при реактивно агресивните ученици с явно предпочитание към физическата агресия показва, че е налице неумение за алтернативен прочит

на социалните сигнали и готовност за „бърз отговор“ на осъзнавана или въображаема заплаха, бдителност в очакванията за враждебно отношение от страна на обкръжението и ограничен, в рамките на агресивна реакция, репертоар на поведение. Резултатите потвърждават модела на агресивно поведение на K. Dodge, N. Crick (1990) и K. Dodge (1991), според който „реактивната агресия предполага възмездие (психологическа компенсация за преживяното) в отговор на заплаха, а активната е насочена към получаване на определен положителен резултат“.

Разнообразният агресивен репертоар, които ползва активно-агресивната подгрупа подсказва, че агресивният акт е целенасочен и служи за постигане на изгода (интерес, придобивка), власт и доминиране над другите. Подобно поведение според A. Bandura (1983) се научава и затвърждава в резултат на получените ползи, които агресивните действия дават и осигуреното надмощие над другите. Потвърждение дават резултатите по фактор „Проекция на поведенчески модел“ (Агр. ТАТ). За повече от половината изследвани в агресивната група (68,2%) физическата и вербалната агресия присъстват в проекциите на поведенчески модел, като начин за справяне със ситуации и защита на своето. При 7,30% се открива потребността да доминират, да доказват себе си и техният стремеж да се налагат. Едва 2,7% виждат в сътрудничеството вариант за справяне. Повтаряният модел се е стабилизирал в полесната агресивна поведенческа изява и потвърждава допускането, че външно проявената агресия носи функциите на най-ефективен за младия човек начин за самоутвърждаване за разлика от другите (контролната група), които показаха, че

могат да имат агресивен акт, но предимно със себезащитна функция.

Спецификата на социалните умения на агресивните ученици от основната група се разкрива чрез степента на развитие на индивидуалния и социалния психологичен опит, който е изграден на базата на способности. Едната част от тях са натрупан емоционален опит (първични способности). При другата, опитът е резултат от осмисляне и интериоризиране на съзнателен, когнитивен опит (вторични способности). Двата вида способности очертават индивидуалната специфика на личността (И. Бончева, 2013).

Развитието на личността се определя от първичните социални отношения (семейството) с помощта на образци-модели, които очертават натрупания емоционален опит (Н. Песешкиан, 1999) (схема 3).

Схема 3

Идентично е мнението и на редица автори, според които социалните умения включват: формиране на самосъзнание и самооценка (С. Л. Рубинщайн, 2002; А. Реан, 2004; Б. Г. Ананьев, 2013), идентичност (Е. Ериксън, 1996), Аз-образ, адаптация, самоопределяне и особености на общуването (И. С. Кон, 2012).

Общоприет факт е, че самооценката е свързана с една от основните потребности – тази на самоутвърждаването. От тази гледна точка при агресивните 18-годишни ученици от основната група, вероятно стоят въпросите: „Ще бъде ли приет или ще бъде отхвърлен?“, „Ще бъде ли оценен защото съм „Аз“ или съм способен (успешен), само когато съм агресивен?“. Това дава смисъла на действията и отношението им към постиженията, както и на претенциите към другите, които при агресивната група се отличават с инатливост, своенравност и стремеж за надмощие. Фактът, че 80,90% от агресивната група определя ролевата си позиция във взаимоотношенията като доминантна (според GT) и залагат на физическата и смесената (физическа, вербална) агресия (AQ на Бъс и Пери; Агр. ТАТ) намират своето обяснение в област „Аз“. Очевидно надмощието, което позицията на доминиращ предполага дава на нашите агресивни 18-годишни многократно повече усещане за значимост. Психологическият опит в „Аз“-област копира родителския модел като успешен (област „Ти“ – взаимоотношенията „индивид – индивид“). На тази плоскост възниква многообразието от поведенчески форми, нагласи и очаквания. Пак там се формира емоционалното отношение към другия, което при нашите агресивни се описва с понятия като: враждебност, подозрителност, недоверие и слаба емпатийност.

Взаимоотношенията с другия придобиват значение за нашите агресивни юноши, когато отговарят на нагласата: „Аз определям – ти изпълняваш!“

Централно новообразуване във възрастта на късен пубертет (16-18 години) е развитието на устойчив и стабилен Аз-образ, чиито важни характеристики са засилен самоконтрол и самоуправление. Според редица автори А. Buss (1971); L. Berkowitz (1993); К. Лоренц (1994); D. Zillmann, съгласно D. A. Gentile (2003) и др. връзката между агресивност и юношеска самооценка изразява недостатъчна емоционална приспособеност към едни или други ситуации. Младежите със завишена самооценка погрешно формират нагласа за себе си като силни и умели, защото са агресивни. Това на свой ред формира обща нагласа към себе си и кореспондира с допуснатата от нас хипотеза, че при 18-годишните агресивни млади хора е налице противоречие между представите за социална значимост (идеализирана самооценка) и актуално (събитийно) социално поведение.

Д. Левтерова (2009) определя социалните способности като система от представи и модели гъвкаво и вариативно, проявяващи се в разнообразни ситуации. Гъвкавото поведение предполага вглеждане и разглеждане на различията не само „тук и сега“, а и в различни бъдещи ситуации. Въз основа на това се формира поведенческата активност не само за конкретния момент, а и за в бъдеще. Отношението към обкръжението (област „Ние“) се създава не само по пътя на „експериментиране“ на новото, а основно то носи стила, според който семейството формира контакта си с обкръжението. В този смисъл особеностите на общуването се оформят предварително (в детството) и родителите стават модел за контактите с другите.

Семейството задоволява потребността от сигурност. Пак там започва развитието на социалната компетентност чрез емоционалната връзка с родителите (М. Раттер, 1987; И. Бончева, 2013). Тъкмо родителският опит прави ситуациите предсказуеми и подпомага интерпретацията на информацията, постъпваща от околния свят, когато родителите липсват (физически и/или психологично) или родителският модел е дефицитарен, както е при нашите агресивни 18-годишни. Тогава възниква недоверие и агресивността намира своята мотивация в гняв, подозрение и враждебност (AQ на Бъс и Пери; Агр. ТАТ).

В проекциите си при картините от Агресивен ТАТ учениците влизат в крайни оценъчни тълкувания на база физически белези и проектирана вреда. Според П. Петкова (1995; стр. 8) „поведенческата изява на агресия основно се определя от когнитивната регулация – т.е. от обобщените схеми и съдържания на психичен живот на човек, които мотивират и регулират неговото поведение. Когнитивната регулация човек социализира в своето развитие.“ Изследваните от нас агресивни ученици, на прага на зрелостта, показаха дефицит в способността да се вглеждат в детайлите. Потвърждение се открива в проекциите им при неутралните ситуации и тези, в които нееднозначно е провокирана агресия. Ситуациите там предполагат търсене на връзката „причина-следствие” и само косвено, в даден контекст, имат определящо влияние върху реакцията. Агресивните ученици не показаха умение да вземат под внимание обстоятелства и условия, както и стремеж да тълкуват „нюансите“. Проецираното от тях поведение в подобни ситуации е по-скоро плод на натрупан опит, стереотипни убеждения и нагласи, отколкото резултат от външни обстоятелства. Не събитието определя при тях агресивната

реакция, а начинът, по който е възприета и интериоризирана самата ситуация (област Житейска философия) – високомерно и презрително: „ Не ми пука! Аз съм над всичко!“ В резултат на това реакциите при агресивната група са съпроводени с раздразнителност и гняв. Поведението им носи характеристиките на спонтанно, настъпателно, основано до голяма степен на опита (добър или лош) отколкото на когнитивната преработка на ситуацията.

Натрупаният опит в рамките на модели – образци (области: „Аз“; „Ти“; „Ние“ и „Житейска философия“) се преплита в четирите области на конфликтна преработка – „Тяло“; „Дейност“; „Контакти“ и „Фантазия/Бъдеще“ (Н. Песешкиан, 1999), (схема 4).

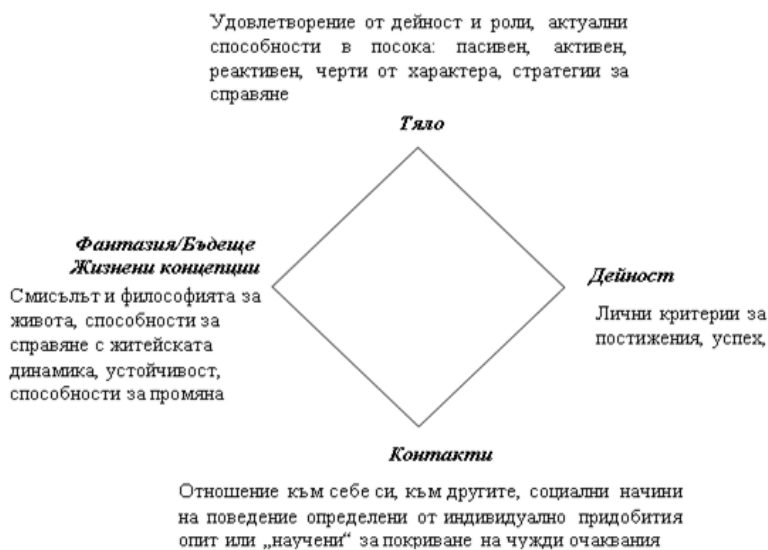

Схема 4

Така в симптоматиката показана от нашите агресивни млади хора се откриват: 1/ раздразнителност, гняв, поведение без задръжки, стремеж само към собствено удоволствие и предпочитание към физическа агресия, които могат да бъдат разбирани като симптоми в област „Тяло“; 2/ склонност към рационализация; отношение към реалността, основано на лесни доказателства за успех – област „Дейност“; 3/ предразсъдъци, оценъчна слабост, враждебност, недоверие, подозрителност, които се откриват в област „Контакти“; 4/ наличие на вече осъзнати постановки, свързани с правото да бъдат агресивни, които се откриват в проекциите на Агр. ТАТ (област „Фантазия/Бъдеще“).

Връзката между събитие и нагласи за агресивно реагиране разкриват проекциите на 18-годишните при КФП на Розенцвайг и Агр. ТАТ. Според автора на ситуационната теория Х. Хекхаузен (2003) в основата на агресивното поведение стоят различни мотиви: приписано агресивно намерение на другите; постигане на цели и възмездие; удовлетворение от постигнатото по агресивен път; самооценка и оценка от страна на другите.

Опитът показва, че в училище за началото на едно агресивно действие много често е достатъчно предположението, че другият има враждебни намерения, дори още да не е предприел действия. Агресивните ученици от основната група показаха тенденция да виждат в социалната ситуация и у другите участници готовност за враждебна конфронтация. В проекциите им при Агресивен ТАТ по отношение на очаквана ответна реакция стои стабилно мнителност към ситуацията. 18-годишните виждат и предполагат своя психологическа загуба в завършека на ситуацията. Включително и в неутралните ситуации, в които съдържанието не предполага неуспех, спънки

или критика, младите хора от агресивната група очакват другият да им създаде проблем или да бъдат принудени да направят нещо против собствената воля и желание. Това прави събитието (социалната ситуация) сама по себе си без определящо значение, а посоката: събитие – агресивно реагиране се извлича от ранния детски опит. Усвоеното агресивно поведение в рамките на непълното семейство за нашите агресивни 18-годишни носи емоционалното значение на нагласата: „Винаги съм ощетен“ и това очертава диапазона и интензитета на наличните у тях емоции и чувства. Според И. Бончева (2013) преживяването е носител на емоционалното отношение и като такова изгражда мотивацията на поведението. Изследваните ученици от основната група показаха относителна устойчивост на стеничните отрицателни емоции. Раздразнителност, недоволство, яд, гняв и др. заемат голяма част от преживяванията им. Наред с присъщите за доминантния тип (според GT) своенравност, инатливост и стремеж за надмощие, изследваните агресивни младежи показаха очертаващи се особености на характера, сред които подозрителност и враждебност.

В. Жмуров (2012) определя подозрителността като черта на характера, изразяваща обща тенденция към недоверие и съмнения, въздържане и дистанция от емоционална привързаност. Включваща още прекалена критичност, склонност да се дава отрицателна оценка и да се прехвърля отговорността върху другите. Пак там (В. Жмуров, 2012) враждебността се определя като продължителна неприязън, в резултат на която човек възприема другите и средата като недоброжелателни и застрашаващи без да има обективно основание за това. И двете черти на характера се формират въз основа на неувереност в

себе си и недоверие към другите и възникват от неприятни преживявания, натрупани в индивидуалния психологичен опит. В емоционалната липса на майката и отсъствието на бащата – критерий за нормата „как да се отстоява ситуацията, без да се накърняват потребностите на другия“ (И. Бончева, 2012) се е стабилизирало агресивното поведение и готовността да се използва усвоеният в детството и носещ психологична печалба начин.

Оказа се, че освен в ситуации, в които намеренията на другите са потенциално заплашващи агресивните 18-годишни ученици тълкуват с подозрителност и с подчертано негативна нагласа и ситуации, които по своето съдържание имат неутрален характер или предполагат решение различно от агресивното, каквито са ситуацииите с лек фрустрационен натиск (съгласно П. Петкова, 1995). Изходът от подобен тип ситуации агресивните ученици реализират чрез склонност да приписват вина на външни лица и събития, заедно с агресивна възискателност към другите да намерят изход. Това, заедно с показаната при GT импулсивност и стремеж да се налагат, показва поведение, присъщо по-скоро за по-ранен етап на психосоциално развитие. В поведението им се открива от една страна, „детската борба“ да получат своето с явно демонстриран агресивен импулс (бия се, заплашвам). От друга – е видимо „тийнейджърското“ отстояване на позиция с присъщият му егоцентризъм, мнителност, висока сензитивност и приписвана на околния свят враждебност.

Попаднали в ситуации с умерен фрустрационен натиск, агресивните ученици показват опит да щадят себе си като компенсират ситуацииите с безразличие и привидно примиряване. Тези техни опити не променят съдържанието на преживяването. То остава поляризирано в отрицателния спектър, а резултатът е

разтоварен агресивен импулс без оглед на ситуация и участници. С нарастване на трудностите учениците от основната група рязко повишават недоволството от себе си, но не показват умения да преценяват и поемат своя дял вина. В подобни ситуации препятствията по-скоро нямат определящо значение; вината и решението 18-годишните ученици търсят в другия.

Преодоляването на трудности обикновено преминава през когнитивна и афективна оценка, трупане на нов опит или нов прочит на натрупания „стар“ опит, за да се изработи ново поведение. За агресивните ученици от основната група се оказва трудно да съгласуват собствените преживявания с натрупания социален опит при преодоляването на конкретни ситуации или при справянето с изисквания. Независимо от типа ситуации (лек, умерен или изразен фрустрационен натиск) и наличието или липсата на съдържание, провокиращо агресия в картините на Агресивен ТАТ, учениците от агресивната група показваха, че носят силни отрицателни емоции, които активират реакции на дразнител, присъщи за област „Тяло“. Неудоволственото изживяване задейства активни и реактивни стратегии в опит за възстановяване на психологичния баланс. Готовността, с която агресивният поддържа силата на негативното преживяване е добър терен, през който да се изнасят основанията за случващото се извън собственото „Аз“ и да се приписва вината на външни обстоятелства.

Потребността на агресивните млади хора от основната група от самоутвърждаване и контрол над случващото се ни насочва към област „Дейност“, където намират израз нормите за успеваемост и тяхното индивидуално тълкуване. Пак там се вижда как са изградени базовите умения за намиране на решения и резултативното поведение и как това се реализира в контекста

на социалните ситуации. Личните стандарти на нашите агресивни ученици за справедливост, учтивост, честност и постижение, заедно с реакциите на база завишена самооценка стоят на единия полюс при избора на решение за действие. На другия е субективната оценка за контрол над изхода от определени ситуации и степента на развитите механизми за саморегулация (самоконтрол), които в изследваната агресивна група се отличават с непостоянство, лекомисленост и безотговорност.

Личностно-психологичните особености се формират в процеса на израстване и социализация на ниво отделен индивид. Към тези особености освен емоционалните и волеви качества на личността голямо значение имат **когнитивните съдържания**, особено по отношение на агресивността.

Според П. Петкова (1995, стр.8) когнитивното равнище се определя „от две основни личностови сфери, значими за мотивиране и регулиране на агресивното поведение: сфера на индивидуална правно-етична култура, включваща диапазона на интерперсонални норми и сфера на индивидуално изградени просоциални / асоциални възгледи и свързаната с тях нагласа и отношение към света и другите“.

Проведеното от нас изследване показва, че при младите хора от основната група когнитивните съдържания, обуславящи агресивното поведение включват възгледи, които допускат агресията като предпочитан начин за справяне в ситуации. Проекциите на агресивната група (Агр. ТАТ) показаха негативна нагласа към света и другите, в които враждебността и недоверието се откриват много конкретно. Директното влияние на погрешно сформирани когнитивни схеми личи в показанията от 18-годишните ученици начин за осмисляне на ситуации с

предизвикателства и заплахи, включени в стимулното съдържание на картините от Агресивен ТАТ и КФП на Розенцвайг. В поведението си нашите агресивни ученици се ръководят от рационални схеми за тълкуване на собствената агресия като „справедлив“ отговор на случващото се, мотивация за постигане на конкретни цели (самоутвърждаване и самоувереност), както и за контрол върху ситуации и събития (стремеж да се налагат и да обвиняват).

Видимата в проекциите на Агресивен ТАТ, „бойна готовност“ от гледна точка на когнитивни съдържания включва от една страна погрешно интерпретирани схеми за реакция. От друга - това са емоционално значими, усвоени и интериоризирани в ранния опит жизнени концепции или положително подкрепени в опита или фантазиите агресивни модели. В индивидуално психологичен план учениците от основната група се очертаха като подчертано хипоманиен тип с характерните за него безкритичност и раздразнителност. Това заедно с недостатъчно (за конкретната възраст) сформирани самоконтрол, изразен в безотговорност и лекомислия, води до дефицит или промяна в оценъчната система, която ограничава агресивния акт. Вътрешните нормативни стандарти срещу агресията биват редуцирани и действието придобило статут на „добро и успешно“ (особено ако това е концепция) не подлежи на съмнение. Това отново ни насочва към значението на семейната среда за съдържанието на индивидуално-психологичния опит и е в потвърждение на хипотезата ни, че агресивният млад човек ползва своята агресия поради затвърдената с времето вторична психологична изгода.

Въз основа на изследването се оформиха основните разлики и еднаквостта между двете групи 18-годишни (основна и контролна) (схема 5).

Схема 5

От гледна точка на динамиката при формиране на агресивно поведение в училищна среда и връзката с психологичните особености на 18-годишните ученици, агресивната група показва индивидуално-психологична специфика, която предразполага към агресивност: лесна

раздражителност и избухливост, слаб контрол върху поведението, нежелание да видят собствено участие в ситуации и личния дял вина, както и негативна оценка на случващото се и другите.

VI. Заключение

Дисертационният труд има за цел да разкрие динамиката при формиране на агресивното поведение в училищна среда и връзката с психологичните особености на 18-годишните млади хора.

В характеристиката на агресивния акт в училище се очертаха двата основни вида агресия (активна и реактивна). Разнообразният агресивен репертоар с предпочитание към смесената (физическа, вербална) агресия, както и проекциите на поведенчески модел при 68,2% от изследваните показаха, че външно проявената агресия носи за младия човек функцията на най-ефективен начин за самоутвърждаване.

Изследваните 18-годишни преобладаващо идват с психологичен опит. натрупан в рамките на непълно семейство (51,8%). Ниското количество „чиста“ вербална агресия в състава на агресивния акт е доказателство за неудачно възпитан агресивен импулс. Психологическото и/или физическото отсъствие на майката и/или бащата е попречило да се развие добрата защитна форма на зрялото поведение – агресията вербално да бъде изнасяна навън.

Спецификата на социалните умения при изследваните агресивни 18-годишни се разкри чрез индивидуалните им особености на база емоционален психологичен опит (първични способности) и осмисления съзнателен когнитивен опит

(вторични способности). Оказа се, че самооценката и самоутвърждаването им следват посоката: „Аз съм способен (успешен) само, когато съм агресивен и затова аз определям, ти изпълняваш!“ 18-годишните от основната група се отличиха с изразени доминантни характеристики – инатливост, своенравност и стремеж за надмощие, съчетани с повишена активност, лекомислие и безотговорност.

Фрустрираните потребности от контакт намират израз в дистанция и недоверие, а резултатът са агресивни действия като начин за постижение на значима цел, психологическо разтоварване или удовлетворяване на потребността от самоутвърждаване, преживявана от агресивните 18-годишни като „сила на характера“.

Във връзката между събитие и нагласи за агресивно реагиране изследваните млади хора от основната група показаха тенденция да виждат в социалната ситуация и другите готовност за враждебна конфронтация и да предполагат своя психологическа загуба в завършека на ситуацията. Това очерта събитието – социалната ситуация сама по себе си без определящо значение. Посоката на агресивно реагиране 18-годишните извличат от ранния си детски опит. Усвоената, в рамките на непълното семейство, нагласа „винаги съм оцетен“ очертава диапазона и интензитета на демонстрираните от тях стенични отрицателни емоции и чувства. В емоционалната липса на майката и отсъствието на бащата като критерий за отстояване без накърняване на другия се е стабилизирало агресивното поведение и готовността да се извлича и ползва усвоеният в детството и носещ психологична печалба начин.

Проучването на когнитивните съдържания показва, че агресивните 18-годишни от основната група се ръководят от

възгледи, които допускат агресията като предпочитан и оправдан начин за справяне в ситуации.

Въз основа на получените данни при основната група и на база констатирани специфики на преживяване и поведение диференцирахме и изведохме пет типа агресивни 18-годишни ученици, които са идентични по отношение на динамиката на формиране на агресивно поведение в училищна среда.

VII. Изводи

Получените резултати ни дават възможност и право да заключим, че:

1. Проученото агресивно поведение е утвърдена стратегия за самоутвърждаване и контрол над събития и ситуации.

2. В регистрираните агресивни актове реализирани в училищна среда се открива неумение на агресивния млад мъж да прави алтернативен прочит на социалните сигнали. Той показва активна агресивна реакция (при 79,0%) с ограничена употреба на вербална агресия и преобладаваща физическа агресия (1:3).

3. Агресивната реакция е резултат не от събитието, а от начина, по който е възприета и интерпретирана ситуацията. 18-годишните агресивни ученици се ръководят от бърз емоционален прочит с опростено разбиране на чувствата и намеренията на другите, без умения за вглеждане в детайлите и интерпретиране на алтернативни версии за поведение.

4. Психологичният опит натрупан в детско-юношеските години изгражда дефицит в разбирането на ролите „възрастен“ / „равнопоставен“ и задържа характерните за по-ранни етапи от психосоциално развитие особености:

раздражителност, гняв, враждебност, недоверие, подозрителност и егоцентричност.

5. Нагласата за агресивно поведение се гради на база оценъчна слабост за актуалните параметри на ситуацията и съдържа „правото“ на 18-годишния да бъде доминиращ, да реагира без задръжки с отношение към реалността основано на лесни доказателства за успех

VIII. Приноси:

C научен характер

1. За пръв път у нас се разглежда статусната картина на агресивното поведение на 18 годишните мъже, (съгласно законодателството на Република България – Закон за лицата и семействата чл. 2 - С навършване на 18-годишна възраст лицата стават пълнолетни)

2. Получените резултати доказват, че те са формирали в характера си чертата „агресивност“. Поведението им е резултат от агресивни нагласи и оценъчна слабост на социалната ситуация. Агресията носи за тях функцията на най-ефективен начин за самоутвърждаване поради утвърдена с времето вторична психологична изгода.

3. Доказа се, че наличието на противоречие между представите за социална значимост и актуално социално поведение е резултат от детско-юношеското им развитие в непълно семейство.

4. Въз основа на констатирани специфики на преживяване и поведение са диференцирани и изведени пет психологически профила на агресивния 18-годишен ученик.

С научно-приложен характер

1. Направен е актуален научен анализ на специализираната психологична литература по проблемите свързани с юношеската агресия, агресивност и агресивно поведение с акцент върху психологическите параметри и спецификата на възрастта късен пубертет (16 – 18 години).

2. Разработена е тестова батерия от самооценъчни скали и личностови проективни тестове, която разкрива успешно връзката между динамиката на агресивното поведение и психологичните особености на 18-годишните ученици.

3. За пръв път у нас се прилага проективната методика - Агресивен ТАТ с интерпретация въз основа на изведени от нас шест фактора.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННАТА ТЕМА:

1. Бончева Ив., Томчева Ст.: Агресивни нагласи у 18-годишни младежи на базата на картинно-фрустрационна проба на Розенцвайг. Сборник научни трудове от национална конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971-2011. Педагогически факултет, част II. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен 2011, стр. 139-144.

2. Томчева Ст.: Психологични особености на агресивното поведение при 18-годишни юноши в училищна среда. Клинична и консултативна психология, година V, бр. 1 (15) 2013, стр. 30-37.

3. Boncheva Iv., Tomcheva St.: Social competence in 18-years-old students who had performed an aggressive act at school. J of IMAV. 2012; 18(3):323-326 <http://www.journal-imab-bg.org/issue-2012/book3/vol18book3p323-326.htm>